

גיליון 17 סיוון תשנ"ב - יוני 1992

פתיח

לא סיפורים לסבתא

הנושא שלנו הפעם - הוראת ספרות באולפן. מטרת-העל: קירוב התלמידים לספרות העברית כמייצגת התרבות שלנו (התרבות היהודית, התרבות הארץ-ישראלית והישראלית) וכמבטאת את עולמנו הרוחני והמוסרי. התקווה העומדת ביסוד ההוראה: שהתלמידים יפכו לצרכני ספרות עברית, גם לאחר שייסימו את האולפן. יש איפוא חשיבות להוראת ספרות בזכות עצמה, ולא רק כתירוץ להוראת מבנים דידקטיים המופיעים בה באקראי (או לצורך העשרת אוצר המלים במשלב הספרותי).

מה ללמד? צריך להיזהר, לדעתנו, משתי מלכודות: (א) הוראת שירי ילדים והימנעות משירה למבוגרים, בהנחה שהשירה הרצינית, המיועדת למבוגרים, קשה מדוי; (ב) הוראת שירה והימנעות מפרוזה, משום שהפרוזה מכילה מספר רב הרבה יותר של מלים קשות ולא מוכרות (אפילו בסיפור קצר) ומשום שקשה ללמד יצירת פרוזה ביחידה סגורה אחת.

* דוגמאות לסיפורים ולשירים, הקשורים בחגים ומועדים, יוכלו המורה למצוא בחוברות יחד, ייחשלים, שבעות וכו' בחוברות חגים נוספות שבהוצאת האגף.

באשר לעניין הראשון: שירי ילדים הם, ללא ספק, חלק מן התרבות שבה הם נכתבו, וניתן ללמדם באולפן גם במסגרת 'ספרות'. עם זאת, צריך להיזהר מעיוות התמונה שעשוי להיווצר אצל הלומדים באשר לאופיה של הספרות העברית, אם אלו יהיו המטעמים היחידים שיוגשו להם. יתר על כן: מורים לא מעטים ותלמידים לא מעטים מסתייגים בכלל מעיסוק בשירי ילדים, שכן עשוי להשתמע מעיסוק זה זילזול ברמתו האינטלקטואלית של התלמיד.

באשר לעניין השני: ניתן ללמד פרוזה בכיתת אולפן - ואפילו לא רק סיפור קצר - בתנאי שהמורה לא יתעקש להסביר כל מלה וכל עניין, ובעיקר - ילמד נכון, ובדרך דומה, את יצירת הפרוזה והשירה (ולמעשה, כמעט כל טקסט אחד המובא לכיתה, כגון עיתון), דהיינו: תוך התמקדות, כל פעם, בנושא נבחר אחד או שניים (כגון נקודה חווייתית מיוחדת), ותוך השארת מקום רב לדמיון התלמידים, לרעיונותיהם, ליוזמתם. אפשר ללמד יצירות פרוזה קצרות, כגון סיפורי-רשימותיו של גרשום שופמן, אך יש המעזים - ואף מצליחים - לקרוא בהמשכים בכיתה קטעים מרומן.

בייחוד נכונים הדברים, שנאמרו לעיל על דרך ההוראה, לגבי העולים מברי"מ-לשעבר, שרובם בעלי השכלה, ותרבותם (לעיתים אפילו יותר מתרבויות בעולם המערבי) הקנתה להם גישה חזקה מיוחדת ליצירות ספרות ואמנות. לאחר

שהתגברו תלמידים כאלה על מכשול הבנת המלים ועניינים יהודיים או ישראלים ייחודיים, העשויים להיות זרים להם, הם עשויים לא-אחת ללמד את המורה פרק בהבנת הספרות ועקרונותיה, חריות, קצב וכו'. לאור זאת, אנחנו מציעים אסטרטגיות הוראה שונות, כגון לתת לתלמידים רק את השורה הראשונה של שיר, ולבקשם לנחש את המשך (למשל, שירו של נתן זך - בהמשך) ורק אחר כך לתיתו בשלמותו; או לתת שיר עם חללים ריקים, ולבקש מהתלמידים להשלימם.

אין אופציה אחת לניתוח שיר או סיפור, ועל כן מומלץ (מסיבות דידקטיות כלליות ומסיבות הקשורות ייחודית להוראת ספרות) שגם הקריאה הראשונה של היצירה בכיתה תהיה דמומה ולא מפי המורה; גם קריאה בקול רם היא כבר פרשנות.

הוראת ספרות

שירה

א) אמות מידה לבחירת יצירה להוראה

אמת המידה יכולה להיות תוכנית או דיאקטית. מבחינה תוכנית-תמאטית, אפשר לבחור יצירות שבמרכזן יש עיבוד, עימות או התמודדות עם מוטיב תנ"כי. למשל, 'עקידת יצחק' של נעמי שמר, 'על הילד אברהם' מאת נתן אלתרמן, * 'מעין אחרית הימים' של יהודה עמיחי: ספרות המעלה סיטואציה רגשית - בעיקר כזו המדברת ישירות אל לב העולים: 'אילנות' של לאה גולדברג ו'ברוך' של חנה סנש (ראו הערות דיאקטיות להלן), 'לכל איש יש שם' של זלדה ועוד; ספרות 'קונצפטואלית' (המעלה רעיון): 'הצייד מצויר' לנתן זך וכו'. אפשר, כמובן, לבחור קטעי ספרות לפי נושאים - אלוהים, ירושלים, מוות, אהבה וכו'.

ב) שירים לפי מפתח תוכני

לירושלים עירי רציתי לאמר בקול
מלים שאני לוחש על לבה
שתשמענה גם אני אשר רוחש לה לבי
אמר זלבוך
אמת: 'רציתי לכתוב לכתב ילנתי', עמ' 262

להלן הערות לגבי טיפול אפשרי בשירים.
לגבי שיר א (אמיר גלבווע) - ניתן להציג אותו בתחילה על הלוח כך:

ל _____ רציתי לאמר
בקול / מלים שאני לוחש על ליבה / שתשמענה גם
אוזני אשר רוחש לה ליבי.

* ראו הצעות להוראה בכיתה של שירים אלה, פרי עטה של אורה מלול, בהד האולפן 50 ובחברת מגילת העצמאות.

אפשר לדון עם התלמידים ברגשות, בתחושות ובפעולות החושים שבשיר: 'לאמר בקול מלים שאני לוחש' וכו', ולנסות 'לנחש' יחד איתם: האם זהו שיר אהבה? אל מי מדבר המשורר? הפתעת התלמידים תהיה רבה, יש לשער, כאשר יתברר להם כי מדובר בעיר ולא באישה אהובה. אפשר לשאול את התלמידים: האם יש עוד שירים כשירת העולם העוסקים באהבה לעיר כאילו הייתה אישה אהובה? האם לכל עיר בעולם ניתן לכתוב שיר מסוג זה?

שמים שקטים ופתוחים

שמים שקטים ופתוחים

מעל עיר שהיתה אחוזת אלהים

מעל עיר שהיתה אחוזה

מעל עיר שהיתה

שמים פתוחים ושקטים

אמת: 'עיר שאני לא אהבתי', עמ' 262

לגבי שיר ב (טוביה ריבנר): כאן כדאי להתחיל את הדיון בהצבעה על מסגרת השיר היוצרת אווירה בעזרת תפאורה מיוחדת בהתחלה ובסיום: 'שמיים שקטים ופתוחים' - 'שמיים פתוחים ושקטים'. נברוק עם התלמידים אם חל תהליך מסוים בין הפתיחה לסיום, ואם כן - מהי המשמעות של 'שמיים שקטים ופתוחים' בסוף לעומת 'שמיים פתוחים ושקטים' בסוף. נסב את תשומת ליבם להשטמה ההדרגתית של מלים מן המשפט בשורה השנייה - תחילה נשמטת המלה 'אלוהים', אחר-כך המלה 'אחווה', וכך אנחנו נשארים בסוף עם אמירה או אווירה פסימית-נוגה.

לגבי שיר ג (יהודה עמיחי): בשיר זה אפשר להשתמש כשיר סיכום לעיסוק בירושלים מנקודת ראות היסטורית. הכוונה היא שלרעתנו, אין טעם להקנות את הידוע שבשיר כחלק מהוראתו, אלא צריך להתבסס על ידע מוקדם שרכשו התלמידים.

העיר משחקת מחבואים בין שמותיה
ירושלים, אליקודס, שלם, גדרה, ירה,
לוחשת: יבוס, יבוס, יבוס, בחשכה.
בוכה בנענועים: אליה קפיטולינה, אליה, אליה.
היא באה אל כל אחד הקורא לה
בלילה לבדו. אך אני יודעים
מי בא אל מי.

יבוסה אמיתי

אמת: 'אבסא בלס', עמ' 262

לאחר 'פיצוח כתב החידה' של השמות ('יבוס' וכו'), כדאי לברוק מהי הסיטואציה שבשיר: משחק מחבואים בין העיר ובין שמותיה (העיר 'מואנשת' - פרסוניפיקציה): כל שם מייצג תקופה או כובש של העיר בתקופה מסוימת. לכל אחד (למוסלמי, לנוצרי, ליהודי) יש ירושלים 'בלעדית' שלו - אך, כפי שמעיר המשורר בסיום השיר באירוניה מרירה, לא העיר באה אלינו, אלא אנחנו באנו אליה, כלומר: כל אחד יצר לו את קדושת העיר מתוך עולמו הפנימי, המיוחד.

אפשר, לשם סיכום, לערוך השוואה בין שלושת השירים, ולעמוד על כך שכל אחד מהם מציג היבט שונה: שיר אהבה והתרפקות, שיר המביע תחושה של עיר עזובה מאלוהים, שיר העוסק בריבוי רבדיה של העיר (ריבוי שמשמעותו גם ריבוי התייחסויות מתנגשות אליה בהווה).

ג) שירים המכוונים לעולמו של העולה

כוונתנו: לשירים 'אילנות' מאת לאה גולדברג ו'ברוך' מאת חנה סנש. שני השירים עוסקים בסיכסוך הפנימי הנצחי שבנפש המהגר - בין שם לכאן.

אילנות

א. ארן

בין לא אהבתי את קול הירוקה.
בין לא נחשתי את פני פנקסיה שלי.
אבל דעל פתעך הולך
כל ילדיוי שקלה להיטי.

דלילי הפקידים יום הנה --
אקרא מילדי לקרטי-השלי.
למרוי זרקתי סבל השלי.
ללילי שירי דאנרז נהיטי.

אולי רק פתעך קבע ירושלה --
דשתי תליתי בין ערז ופסיח --
את זה נקבתי על שמי סוללית.

אחכם צרי ושלתי פעילים.
אחכם צרי צפחה, צדדים.
ולדעי קצת ימים שליח.

אמת: 'אילנות ואילנות', עמ' 262

הפק

קול קירא (ואסתי),
האכתי כי קרא פקול.
האכתי אלה אפול.
אך על פתלת פרכים
סתותי אונני האלק פקור
ואכתי,
כי איבדתי פקור.

תנח סנש

אמת: 'כמה' תנח סנש', עמ' 262

(פיזית) ומסתבך (ברחוב או מבחינה רגשית);
 ב) מסתבך יותר ויותר, בהדרגה, למה הכוונה
 כאן? האם השורה הבאה תעזור לנו? - 'מסתבך
 והולך' - נראה שאנחנו נמצאים באותו מבו
 סתום. 'הולך והולך ומסתבך' - כאן יש לנו יחד
 שתי המשמעויות שהזכרנו: גם הולך פיזית וגם
 הולך ומסתבך יותר ויותר.

עתה נקרא עם התלמידים את השיר כולו, קריאה
 בקול, ונשים לב לצליל החוזר בסופי שורות
 (מעין חריזה לא סדירה, בגישה מודרנית): x j -
 הדומה לאיך, מעין צליל של קול נהי, בכי.

פרוזה

א) הערות כלליות

מומלץ ללמד לא רק פרוזה 'כבדה' אלא גם
 סיפורי-עם (מקוריים או מעובדים בידי סופרים,
 כגון סיפורי החסידות של י"ל פרץ), משלים
 (אפשר לקחת גם מתרבותם של העולים - משלי
 קרילוב), סיפורי עדות, כשמלמדים יצירה של
 סופר ידוע, אפשר להביא לכיתה גם את
 הביוגרפיה שלו (אולי מצולמת מתוך
 אנציקלופדיה כגון 'אביב') ולהתייחס אל
 הביוגרפיה עצמה כאל חומר לימודי.
 הביוגרפיה גם מעוררת סקרנות לגבי הסיפור
 שילמד.

הצעה נוספת: לא להיבהל מקריאה בהמשכים
 בכיתה, אפילו של רומן (כגון מוטל בן פייסי
 החזן שלום עליכם, הבכור לבית אבי לדבורה
 עומר). להקדיש לכך כל פעם 10-15 דקות,
 ולהתמקד כל פעם בעניין אחד בלבד העולה מן
 הטקסט.

ב) סיפור עם*

מי צודק?

בעיר אחת גר יהודי עני. הלך היהודי ממקום למקום
 וחיפש עבודה.
 ביום שישי הגיע היהודי לעיר קטנה.
 חשב: אני יכול לבקר את החבר שלי ולהישאר
 אצלו בשבת.

הגיע האיש לביתו של החבר. שמח החבר והזמין
 את היהודי להישאר אצלו בשבת. כשעמדו השניים
 ליד עץ, נתן היהודי לחברו את הכסף שלו, ואמר
 לו: "שמור לי את הכסף עד מוצאי שבת".
 הסכים החבר.

* מתוך תשעה סיפורים ועוד סיפור, הוצאת משרד
 החינוך והתרבות.

במוצאי שבת אמר היהודי: 'עכשיו מוצאי שבת,
 אתה יכול להחזיר לי את הכסף שלי'.
 אמר החבר: 'איזה כסף? לא נתתי לך כסף'.
 אמר היהודי: 'ביום שישי נתתי לך את הכסף שלי,
 כאשר עמדנו על-יד העץ'.
 אמר החבר: 'אני לא זוכר עץ, ואני לא זוכר כסף.
 אני לא זוכר כלום!'

ובעיר הזאת גר רב גדול וחכם.
 החליטו שני החברים ללכת לרב ולשאול אותו מה
 לעשות.
 שמע הרב את הסיפור ושאל את היהודי: 'מתי
 נתת לו את הכסף?'

ענה היהודי: 'ביום שישי'.
 'איפה נתת לו את הכסף?' - שאל הרב.
 'אנחנו עמדנו על-יד עץ' - ענה היהודי - 'רק העץ
 ראה ורק העץ יודע'.
 אמר הרב ליהודי: 'לך אל העץ ואמור לו לבוא
 לכאן'.

הלך היהודי, והרב והחבר חיכו. אחרי רבע שעה
 שאל הרב את החבר: 'נו, מה אתה חושב - הוא
 הגיע כבר אל העץ?'

ענה החבר: 'אני חושב שהוא עוד לא הגיע לעץ -
 העץ רחוק מפה'.
 צחק הרב ואמר: 'עכשיו אמרת שהעץ רחוק מפה,
 וקודם אמרת שאתה לא זוכר שום עץ, איך אתה
 יודע איפה העץ?'

הסתכל החבר ברב, התבייש ולא ענה.
 אמר הרב: 'עכשיו אני יודע שלא דיברת אמת. תן
 לחברך את הכסף שלו'.

קיבל היהודי את כספו והמשיך בדרכו.

הוראת הסיפור מתאימה לחודש השלישי באולפן
 הראשוני. אפשר לשאול את התלמידים תחילה:
 מי אמר למי? ומה? (לא נתתי לי את הכסף? מתי
 נתת לו את הכסף?). תרגיל נוסף: המורה יקרא
 את הסיפור באוזני התלמידים כשהטקסט אינו
 מונח לפנייהם (לאחר שכבר הכירו את הסיפור
 או אפילו לפני שהכירוהו), יקטע מדי פעם את
 קריאתו ויבקש מהתלמידים להשלים את החסר:
 מה עומד לקרות עכשיו? מה ייאמר? (אפשר גם
 לבקש להשלים חלקי משפטים).

ג) סיפור קצר*

במקלט

מאין מקלט ממש בביתם זה הצטופפו הדיירים
 המעטים, רובם נשים, אחרי הצות למטה, בחלל

* ההערות הדידאקטיות, המובאות כאן, מבוססות על
 שיעורים של אורה מלול שעובדו בעבודת ה-M.A.
 של תנה פולני: המקראה בספרות לעולים חדשים,
 1984. ראו עיבוד לסיפור 'דשימה' נוסף של שופמן
 במאמרה של אורה מלול, חד האולפן 50.

הכניסה, לנוכח כוכב יחודי גדול בשיפולי הרקיע
 (מאדים).

- אמא, מה שם הכוכב הזה? - שאל נער קטן.
 האב, מרת-נפש, מן המעפילים. פליטת צרות
 וזועות והפצצות, ענתה.

- איני יודעת.
 - היש שם אנשים?

- איני יודעת.
 - שמעתו, כי גם יש אנשים - הפציר הנער -
 אמרי נא!

האישה יצאה מגדרה:
 - למה לך אנשים שם, ילדי? המעט לך אלה כאן?

תן מנוחה!
 חותם: 'כתבי יד ארבעה עשר', 1948

הציפיות של הלומדים, לאחר שקראו את
 הכותרת ('במקלט') יהיו, יש להניח, לפגוש
 סיפור על דבר-מה הקורה בעת מלחמה. כדאי
 לברר זאת בשיחה. לפני שמתחילים לקרוא את
 הסיפור, אפשר לעודד שיחה: אילו דברים קורים
 במלחמה (והתוך כדי כך להכניס לשימוש מלים
 שסייעו בהבנת הסיפור: הרוגים, חורבן, מלחמה,
 זועות). אפשר לבקש מהתלמידים לתאר מה,
 לדעתם, קורה במקלט בזמן מלחמה - מנקודת
 ראותו של ילד. ייתכן שיימצא משהו שיעיר
 כי ייתכן שילד קטן אינו מודע לסיטואציית
 המלחמה ואולי חושב על דברים אחרים.

לאחר קריאת הסיפור (בקריאה דמומה), אפשר
 לשאול את התלמידים: במה מתעניין הילד?
 ומדוע הוא חושב כך? אחר-כך אפשר לעסוק
 בדמות האב (מן המעפילים): מדוע היא 'מרת
 נפש'? אחר-כך אפשר לבקש משני לומדים
 לקרוא בקול את השיחה בין האב לבן, ולבקשם
 להטעים את האינטונאציה הנראית להם
 (דרישה, בקשה, הפצרה וכו'). ראוי לעמוד
 במיוחד על משמעותה של השורה האחרונה -
 באיזה טון יש לקרוא אותה? (אפשרו למספר
 תלמידים לנסות כוחם בקריאה המוטעמת).

כעבודת סיכום, ניתן לחלק את הכיתה לקבוצות
 ולבקש משתי קבוצות לתאר את ההתרחשות
 כולה מנקודת המבט של האב/של הילד.

* המונח 'מעפילים' חייב להיות ידוע לתלמידים לפני
 קריאת הסיפור.

© כל הזכויות ליצירות שמורות למחברים

© כל הזכויות שמורות
 לאגף לחינוך מבוגרים, משרד החינוך והתרבות
 הוצאה לאור: מחלקת הפירסומים,
 משרד החינוך והתרבות
 עיצוב: רויתל תורן
 סדר ודפוס: פלס